H. Németh István

Állam és önkormányzatok: a hivatalszerűség kialakulása a magyarországi szabad királyi városok igazgatásában[1]

Abstract: State and Municipalities: The Emergence of Officialdom in the Administration of Free Royal Towns in Hungary. In the seventeenth and eighteenth centuries, as state administration became increasingly professionalised, several theoretical works appeared that had a demonstrable impact on everyday administrative practice, as well as on the organisation and reform of government. Among them was Veit Ludwig von Seckendorff's principal work, 'Teutscher Fürsten-Staat', published in 1656, which presented contemporary readers with an image of the ideal state. Its wide acceptance is indicated by the fact that it remained a foundational text of political education even in the eighteenth century. Its use was introduced both in arts education and at higher faculties of law, and it occupied a prominent place in administrative and legal instruction.

The administrative practice of the free royal towns of the Kingdom of Hungary changed significantly in the last third of the seventeenth century under pressure from state administration. Some of these changes were connected to the Catholicisation of urban leadership, while others aimed at the professionalisation of justice, administration, and financial management. The royal commissioners delegated to supervise urban elections regularly issued regulatory statutes, which most clearly reflected the expectations imposed by the state on town governments. A comparison of these statutes with Seckendorff's basic principles shows that the ideas formulated in the mid-seventeenth century had a tangible influence on urban administration in Hungary and on the administrative practice that had taken shape by the mid-eighteenth century.

Keywords: fiscal-military state; bureaucracy; official intelligentsia; theories of state administration

[1] A kutatásokat a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K 143017 számú projektje (A magyarországi rendiség politikai kultúrája, 1526–1848 II.) támogatta.

A 20. század utolsó két évtizedében a hivatalnoki gárdának, a közigazgatás tevékeny szereplőinek vizsgálata a korábbinál is nagyobb hangsúlyt kapott. Ez a tendencia talán összefüggött azokkal a kutatási irányokkal, amelyek az állam, az államigazgatás és az uralkodó viszonyát vizsgálták, mint a Bildungsbürgertum vagy a Residenzstadt.[2] A németországi, metodológiailag is megalapozott vizsgálatokat a magyarországi történettudomány is követte, igaz, mintegy két évtizedes késéssel.[3] Éppen ezért – jóllehet az európai trendek azóta más irányba fordultak – igen fontosnak és hiánypótlónak érzem e konferencia megszervezését. Azt gondolom, hogy a kora újkori és újkori állam szerepét nem lehet reálisan megítélni, ha nem ismerjük annak működését és az azt működtetők társadalmi hátterét. Ez utóbbi egyben a magyarországi polgárosodás, a hivatalnok értelmiségi réteg létrejöttének és megerősödésének jelentős motorjára is fényt derít.[4] Ellentétben a hivatalnokok társadalmi hátterével, a hivatalok működésének felderítése már jóval ismertebb annak köszönhetően, hogy egy nagy levéltáros-generáció (Maksay Ferenc, Trócsányi Zsolt, Nagy István és mások), nem utolsósorban Ember Győző hathatós nyomására sorra készítette el igazgatástörténetileg jelentős műveit,[5] melynek hatásait az alsóbb igazgatási szintekre is sikerült kiterjeszteni.[6]

A németországi hivatal(nok)történet az 1980-as évek közepétől jelent meg erőteljesebben, melynek legfontosabb képviselője Wolfgang Weber.[7] A német kutatások egyik fontos tézise volt, hogy a kora újkori fejedelemségek politikai struktúrája az államigazgatás kiszélesedésével jelentős differenciálódáson ment keresztül, és a hivatalnokréteg mind nagyobb számban történő megjelenésével együtt az államigazgatás felső szintje köré összpontosuló magas közszolgálatnak viszonylagos önálló szerepe volt.[8] Az államról alkotott új narratívákkal párhuzamosan nem csupán az abszolutista államról alkottak új képet, hanem a hivatalnoksággal kapcsolatban is.[9] A kutatás megállapította, hogy a vezető köztisztviselők függetlenségét figyelhetjük meg, amelyet alátámasztanak a csoport regionális és társadalmi eredetére, társadalmi összefonódására, oktatási profiljára és vertikális mobilitására vonatkozó társadalomtörténeti elemzések.[10] E tanulmányok a

[2] Az 1990–2014 között Werer Paravicini, majd mellette Gerhard Fouquet által vezetett göttingeni kutatócsoportról lásd: https://adw-goe.de/forschung/forschungsprojekte-akademienprogramm/residenzstaedte/ – utolsó letöltés: 2025. 09. 17. Legújabban: Hirschbiegel-Rabeler-Winter 2025. A Bildungsbürgertumról összefoglalóan: Conze-Kocka 1985; Engelhardt 1986, ill. legutóbb: Pifster 2000; Dowe 2006; Schwinges 2020.

[3] Hanák 1997: 165; Gyáni 2000; Keller 2006; Keller 2015.

[4] Legutóbb: H. Németh 2022a.

[5] A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet sorozat tagjai.

[6] Bónis – Degré 1971.

[7] A Wolfgang Weber által az augsburgi egyetemen vezetett munkacsoport kiindulási pontja: Weber 1971.

[8] Vann 1984: 22; Moraw 1988: 13; Lanzinner 1992; Kunisch 1980: 118–128.

[9] Az abszolutista állam újszerű felfogása leginkább a hatalom megosztásáról, a hatalmi csoportok és az uralkodó viszonyáról, illetve az állam működésének sokszintűségéről szóló diskurzusban testesül meg, amely egyben az „abszolút" hatalom kritikáját is magában rejti. Beik 1989; Bonney 1995; Swann 2003; Swann 2013. Az abszolutizmusról indított vita: Asch-Duchhardt 1996; Hinrichs 1996.

[10] Weber 2007.

diploma megszerzésére, az önállósodásra és az önállóságra irányuló masszív tendenciák bizonyítékait mutatták be. A magas rangú köztisztviselők kinevezésében, utasításaiban és megbízatásaiban a 17. század végétől kezdve ugyanis a köztisztviselők és a tisztséget adó uralkodók közötti kapcsolat formalizálódása figyelhető meg, ami legalábbis a 18. századtól kezdve az uralkodók mozgásterének korlátozásaként és ezáltal a köztisztviselők pozíciójának megszilárdulásaként és megerősödéseként is értelmezhető. Ez utóbbi tényezőt támasztják alá a hivatalnokok eszmetörténetére vonatkozó kutatások is, amelyek rámutattak arra, hogy a középkorias támogató-segítő-tanácsadó szerepkört hogyan váltotta fel a „köztisztviselői öntudat".[11] Ennek eszmei hátterét az jelentette, hogy az államiság fogalmának recepcióját heves alapviták kísérték a hivatalnoknak Istenhez, a világi uralkodóhoz és az államhoz mint az élet felettes egységéhez való viszonyáról. A többnyire protestáns szerzők tézisei a 18. századra eljutottak odáig, hogy a vitát immáron a természetjog, a felvilágosodás, a politikai ökonómia, az állam fokozatos intézményesülése, a fejedelmek szerepében az állam „szolgáivá" válása, a szolgálati viszonyok elszemélytelenedése és az új konvenciók jellemezték.[12] Talán kissé szélsőségesen a német történettudomány a hivatalnokságot már harmadik tényezőnek mutatta be az abszolutista államban az uralkodó és a rendek mellett.[13]

A „lojális köztisztviselő modellje" az 1550 és 1650 közötti időszakban született meg, amikor a hivatalnok már sem az uralkodónak vakon elkötelezett szolgája, sem az ügynek teljesen elkötelezett funkcionáriusa nem volt, akit egyfajta belső távolságtartással elegyített hűség jellemzett. A változást különösen az utóbbi jelenítette meg, mivel ez a belső távolságtartás már az uralkodótól független erkölcsi (a lelkiismereti fenntartás) hátterű volt. Másrészt a hivatalnok szolgalelkűsége ellen ható jellegzetesség volt, hogy ez az újonnan kialakuló társadalmi csoport igényt tartott arra, hogy kifejezze saját egyenjogúságát és felsőbbrendűség-érzését, amely a különleges szellemi rang, a tanultság elismerésének elvárásán alapult. Ezzel együtt az állameszméről értekező szerzők egyértelműen amellett foglaltak állást, hogy a korszak hivatalnokainak elsődleges kötelessége az uralkodó iránti hűség megtartása. Ahogy azt Adam Rechenberg 1698-ban megfogalmazta: *„minél alacsonyabb pozíciót foglal el egy hivatalnok a hierarchiában, annál kevésbé tarthat igényt magának az ítélkezési jogkörre, amelynek meg kell előznie az engedelmesség esetleges megtagadását. Eszerint csak az uralkodónak van teljes áttekintése a dolgokról, és ezért korlátlan a felelőssége, de közvetlenül alatta a magas rangú tisztviselők rendelkeznek a legjobb ismeretekkel, így a legnagyobb felelősséggel, és ezért a legnagyobb eséllyel is arra, hogy az engedelmességet megtagadják. […] Ha kétségek között vagy, mindig a biztosabbat válaszd, vagyis az engedelmességet."* Ez azonban azt is jelentette, hogy a magasabb rangú tisztviselők megnövekedett politikai tapasztalata és felelőssége erősebb elkötelezettséget jelent az államérdek mint szakmai magatartási alapelv iránt, így az autokratikus fejedelmi uralom megkérdőjelezhetővé vált általuk, de

[11] Stichweh 1991.
[12] Weber 2012.
[13] Lanzinner 1992: 71.

csak akkor, ha a fejedelem inkompetens az állam irányításában. Ebből következik, hogy az új állameszmék magát a fejedelmet is arra kötelezik, hogy az megfelelő képzettséggel rendelkezzen, és a hatalomgyakorlást lelkiismeretesen, önmaga érdekeitől mentesen lássa el.[14]

Az állami hivatalnokokkal szembeni elvárások vizsgálata a várospolitika terén azért is indokolt, mert az államigazgatás fejlődése és kiszélesedése a városok önkormányzatára is egyre jelentősebb hatással volt. Ennek következtében a magyarországi szabad királyi városokban fontos változások kezdődtek meg, amelyekre a 18. és 19. században került sor. A városi hivatalviselők állami hivatalnokokká váltak. E változás európai háttere már a kutatásokból ismert, elsősorban a német történeti kutatások révén. Az általuk elért eredmények arra mutatnak, hogy a városok „államosításával" együtt került sor arra a folyamatra is, hogy a városi elit – városi tisztviselőként – az állami hivatalnokelit részévé vált.[15] Nekik ugyanazoknak a kritériumoknak kellett megfelelniük, mint más igazgatási ágaknál működő társainak, például ugyanolyan jellegű vizsgákat kellett tenniük a hivatal elnyerése érdekében.[16]

A magyarországi szabad királyi városokban is hasonló szakmai és kiválasztási kritériumok volt érvényben. A jogi, igazgatási és gazdasági ismeretek elvárttá váltak a magyarországi városokban is.[17] Ezek az elvárások, az állam igényei az egykori hivatali utasításokból is nyilvánvalóvá válnak, ahogy a korszak gazdaságpolitikai műveiben is. Többek között I. Lipót titkos utasításában (*Was einem Hoff Cammerrath in Rechtssachen politicis und oeconomicis zuwissen ist und obligt*), amelyeket az Udvari Kamara tanácsosaival szembeni elvárások miatt fogalmaztak meg, látszanak ezek az igények. A tanácsosoknak elsősorban a jogtudományok terén kellett biztos ismeretekkel rendelkezniük, de ugyanígy a közigazgatásban és a katonai ügyekben is tájékozottnak és képzettnek kellett lenniük. Az indoklás szerint ugyanis ezekre az ismeretekre a kamarai ügyek tárgyalása során figyelemmel kellett lenniük, ahogy ismerniük kellett a Reichshofrat, az ausztriai Udvari Kancellária, valamint az Udvari Haditanács előtt folyó témákat és az azokra hozott döntéseket is. „*Vor allem dingen aber ist vonnöthen ein studium juridicum politicum und die scientia oeconomiae militaris, dann die wüchtigisten Camersachen werden respective mit der Reichshoffrath, Röm. und Österreichische Hoffcantzley Regierung, wir auch des Khayserliche Hofkriegsrath conferirt, alwo balt was politisch, balt was juridisch, balt was militärisch vorlauff, so nun der Hof Cammerrath, khain wissenschaft davon hat, so vierdt er ein schlechtes votum zu seines heren dienst ablegen khönnen, ia villmehr zu schaden, als Nutzen sich bey solcher Conferentz befindten, ohne ist es nit, das es zum besten were, das der hofcammerrath, das völlige studium juridicum absolviert.*"[18]

[14] Weber 1994: 229–231.
[15] Gerteis 1986; Schorn-Schütte 2014: 61–110.
[16] Rügge 2000.
[17] H. Németh 2018.
[18] ÖStA FHKA AHK NÖHA, W-61/A/36/e fol. 1153–1154.

A fenti utasításra is hatással lehetett a német teoretikusok közül kiemelkedő Veit Ludwig von Seckendorf, akinek fő műve, az 1656-ban megjelent „Teutscher Fürsten-Staat" az ideális állam képét nyújtotta a kor olvasóinak.[19] Elfogadottságát jelzi, hogy még a 18. században is a politikai oktatás alapműve volt, melynek használatát a bölcsészképzés során éppen úgy, mint a magasabb jogi fakultásokon is bevezették, így 1762-ig összesen 12 kiadást ért meg, amivel kiemelkedő helyet foglalt el az igazgatási-jogi oktatásban.[20] A mű egyértelmű mintaként szolgált az igazgatás, a népességpolitika, a gazdálkodás, az igazságszolgáltatás, valamint az oktatás és egyházpolitika terén, mivel nem csupán elméleti, de még inkább gyakorlati útmutatást nyújtott a fejedelem és az igazgatás több szintjén szolgáló tisztségviselők számára. Seckendorf Hobbes alapelvei alapján egyértelmű helyzetet írt le az uralkodó és az alattvalók viszonyában. Az alattvalóknak hűségesküjükhöz híven kellett szolgálniuk a fejedelmet, aki mellett jelentős számú és igen strukturált tanácsadó testület állt, amely segítette a hatalomgyakorlásban, de a fejedelem leírásában követte a többi teoretikust, akik a kompetens fejedelmet, az állam szolgáját helyezték előtérbe.[21] A Sachsen-Gotha államigazgatásában kiemelt helyet elfoglaló Seckendorf számára elsődleges volt a megfelelő információk megléte, az ország felmérése, amelyet egy részletes térkép, valamint olyan összeírások segítségével igyekezett megvalósítani, amelyekkel felmérhetők az alattvalók adózási képességei.[22] A 17. század utolsó harmadától bevezetett magyarországi várospolitikai gyakorlatban az információk megszerzése hasonlóan fontos volt, jóllehet nem ilyen mértékben. A kirendelt királyi biztosok számára kiadott utasításokban pontosan meghatározott szempontok szerint kellett megszerezniük az adott várost jellemző adatokat, mint a lakosok és polgárok, valamint a házak és telkek számát, illetve minőségét.[23] Ugyanezek az alapelvek egyébként a korszak más államelmélettel foglalkozó tudósainál is felmerültek, mint Johann Andreas Bose vagy Hermann Conring.[24]

Seckendorf művében igen nagy teret szentel a fejedelem mellett szolgáló tanácsadó testületeknek, és az ott szolgáló hivatalnokoknak különleges szerepet szánt az állam irányításában, de kiválasztásuk szempontjait is leírta, ahogy az államot és a fejedelmet szolgáló hivatalnokokat jellemző tulajdonságokat is. Az evangélikus szerző legfontosabbnak

[19] Seckendorf 1656.

[20] Utolsó kiadása 1754-ben történt. A kiadásokra lásd: https://www.his-data.de/objekt/5/2/2/6/seckdf,fst,st,all.htm – utolsó letöltés: 2025. 09. 24. Egykori recepciójára: Ludewig 1753.

[21] Seckendorf 1656: 84. Recepciójára lásd: Stolleis 1995b; Stahlschmidt 1999; Reinhard 2002; Solveig 2005; Paulus 2008: 93–97.

[22] Seckendorf 1656: 85–89. A kataszteri térképek 16–17. századi megjelenése mutatja, hogy Seckendorf a Hollandiában megismert gyakorlatot kívánta átültetni saját állama gyakorlatába. A térképek megjelenése azonban nem elsődlegesen a tudásvágyat, hanem az adózók felmérését és pontosabb adóztatását szolgálta. Rassem, 1980; Buisseret 1992; Kain-Baigent 1992; Wesely 1995. A Habsburg Monarchiára lásd ugyanezt az aspektust: Vann 1992; Tantner 2007; Veres 2012.

[23] H. Németh 2011. Anton Špiesz 1983-ban megjelent monográfiájában a királyi biztosok jelentéseinek ezt a jellegzetességét használta ki, hogy bemutassa a mai Szlovákiában fekvő szabad királyi városokat. Špiesz 1983.

[24] Bose 1699; Zehrfel 1926; Stolleis 1983; Reinhard 2002: 314–315.

azt tartotta, hogy olyan hivatalnokokat kell alkalmazni, akik az országban használatos felekezethez tartoznak annak érdekében, nehogy a vallási nézetkülönbségek miatt ellenségeskedés érje őket. A szerző azt is kiemeli, hogy felekezeti ügyekben nem lehet olyanra bízni az ítélkezést, aki elfogultság miatt ódzkodik a döntések meghozatalától.[25] Jóllehet az egyfelekezetű államigazgatást és benne a várospolitikát a magyar történettudomány kifejezetten katolikus oldalról mutatta be, nem csupán Seckendorf leírásából, hanem más feldolgozásokból is tudjuk, hogy az egy állam-egy vallás alapismérve nem csupán a katolikus Habsburgokra volt jellemző. Ennek szellemében tették katolikussá az osztrák és cseh-morva városok vezetését éppen úgy, ahogy fél évszázaddal később erre irányuló parancsokat kaptak a magyarországi szabad királyi városok és a tisztújításukra kirendelt királyi biztosok.[26] A német teoretikus szerint a jó hivatalnok felvételénél minden tekintetben alkalmasnak kell lennie arra a tisztre, amelyre javasolják, de kiemelte, hogy a kiválasztás során nem csupán a felvételre jelölt rokonainak és barátainak a véleményét kell kikérni, hanem másokat is ki kell kérdezni a jelöltről. A tisztségre kiválasztottaknak tisztességesnek és jó hírűnek kell lennie, egyben olyannak, aki elegendő birtokkal rendelkezik. A tisztújítási jelentésekből tudjuk, hogy a királyi biztosok egy-egy tiszt megüresedése esetén a kandidált személyeket igen alaposan felmérték, nem csupán a biztos elé járuló belső tanácstagokat és a község tagjait kérdezték ki, hanem a plébánosokat is, akik a legbiztosabb információforrások voltak, ha megfelelő katolikus személyt kellett kiválasztani.[27]

Az állami szolgálat szakszerűsödését mutatják azok a fejezetek, amelyek a tanácsosok vagy beosztottjaik tulajdonságait sorolják fel. Az első és legfontosabb szempont a hivatalnokok és tanácsosok képzettsége volt, amely során a vallási kérdésekben, az igazgatásban és a jogban jelentős ismeretekkel kellett rendelkezniük, de minden olyan ügyben jártasságot kellett mutatniuk, amely a fejedelemnek hasznára lehet. Seckendorf kiemelte a jogi végzettséget és a különféle tartományi és birodalmi jogban való jártasságot, de elvárta a hivatalnokoktól, hogy más országokat is ismerjenek, a tudományok iránt elfogadóak és nyitottak legyenek annak érdekében, hogy az uralkodónak és az országnak mind nagyobb hasznára lehessenek. Előfeltételként szabta a szerző, hogy a tisztviselőknek nemesnek kell lenniük (itt elsősorban a felsőbb igazgatást érinti művében), de a hivatalnoki réteg önállósodását, egyben a rendi keretek könnyedebb kezelését mutatja, hogy olyan személyek is a fejedelem tanácsadói lehetnek, akik nemesi ranggal nem rendelkeztek, de magasabb iskolai végzettséget szereztek, és licenciátusok, de jobb esetben jogi doktorok.[28] Ez egyfajta szellemi cenzust, azaz képzettséghez kötődő mentességet hozott létre, amely a hivatalnok értelmiségi réteg különállását még inkább erősítette, és a rendi társadalmon belül egy jól elkülöníthető csoporttá tette. A magyarországi

[25] Seckendorf 1656: 89–92.

[26] Špiesz 1981; Špiesz 1991; H. Németh 2014; Mihalik 2017., ill. Mikulec 1992; Scheutz 2006; Reinhard 1983; Mörke 1996; Herzig 2000; Schilling 2007.

[27] H. Németh 2011: 129–130.

[28] Seckendorf 1656:95–108. Lásd erre: Paulus 2008: 106–110.

várospolitikában megjelent új, szakszerű hivatalnokelit kiválasztódása a német szerző által meghatározott jellegzetességek alapján ment végbe, a városvezetőkkel szemben kiemelt elvárás volt a jogi, igazgatási és gazdálkodási ismeretek megléte. A tisztújítások során felmerült jelöltek értékelésénél – az uralkodó utasításai alapján – nagy hangsúlyt kapott a képzettség (qualificatus) megléte, ahogy a 17. század közepén született műben szintén kiemelten szereplő istenfélelem, a tisztesség és hűség, amelyeken a jó és megalapozott tanácsnak és döntésnek alapulnia kellett.[29] A korabeli hivatalnok ideáltípusát fedezhetjük fel a királyi biztosok kiválasztási szempontjai között. A Seckendorf által megkövetelt emberi tulajdonságok: az istenfélelem erénye, alázatosság és könyörületesség, udvariasság, őszinteség, becsületesség, a rosszindulat elkerülése, óvatosság, diszkréció és irgalom a hivatalnoketika alapértékeiként jelennek meg a műben, amely értékek tovább élése egyben a csoporttudat mellett a fensőbbség étoszát is kölcsönözte a hivatalnokság számára.[30]

Miután városi polgárjogot csak olyan kaphatott, aki háztulajdonnal és olyan mesterséggel rendelkezett, amely elégséges megélhetést biztosított, így a Seckendorf által megkövetelt tulajdonnal való rendelkezés a városi tisztviselők esetében adott volt. Jóllehet a várospolitikai fordulat kezdetén, azaz a 18. század utolsó harmadában megfelelő katolikus híján több olyan személyt is kiemelt pozíciókba, akár bírónak is választottak, aki állami hivatalnokként postamester vagy harmincados volt, és saját belvárosi tulajdona nem volt, a királyi biztosok egy generációval később már kiemelten ügyeltek arra, nehogy olyan jelöltet válasszanak, aki a fenti előfeltételnek nem felelt meg. Amennyiben olyan tisztről volt szó, amely elszámolási kötelezettséggel is járt, vagy kiemelten a belső tanácsba választottak ki embereket, a benepossessionatusság kiemelt előfeltétel volt. Ennek okai nyilvánvalóak voltak: csak akkor lehetett az esetlegesen felfedezett hiányokat behajtani, ha elegendő vagyon állt rendelkezésre, a belső tanács tagjai pedig rendszeresen töltöttek be olyan posztokat (falugróf, templomgondnok, árvaszéki gondnok, gyám stb.), amelyek a városi jövedelmekhez kapcsolódtak. Miután a bíró és a polgármesteri tiszt – főként az utóbbi – a városi jövedelmek felügyeletével járt együtt, az ő esetükben még inkább szempont volt a vagyoni állapot.[31]

A magyarországi várospolitikai gyakorlatban is teljesen újszerű megoldás volt, hogy a megválasztott tisztviselők megszabott fizetést kaptak. Seckendorf ezt a tényezőt szintén nagyon fontosnak tartotta, de kiemelte, hogy nem szabad túl nagy fizetést húzniuk, nehogy ezzel mások irigykedését keltsék fel, valamint nehogy túlzottan megterheljék az államkasszát. A fizetést amiatt is fontosnak tartotta, hogy a megfelelő összeg esetében a hivatalnok teljes figyelme az állam szolgálatára irányuljon, ne kényszerüljön arra, hogy

[29] H. Németh 2018: 787–798; H. Németh 2021; Federmayer 2021; Benka 2023: 483–484.

[30] Seckendorf 1656: 100–101. Lásd erre: Stolleis 1980; Stolleis 1990: 197–231; Heyen 2008.

[31] H. Németh 2018: 787. A királyi biztosok általánossá tették, hogy a pénzügyekkel foglalkozó tisztviselők a vagyonukkal feleljenek: MNL OL A 20 1709. No. 8, 1734. No. 4, 1735 No. 6, 8. A kaucióra lásd: Seckendorf 1656: 343. Lásd erre: Paulus 2008: 106–110. Az általános gyakorlattá érlelődő társadalmi folyamatra lásd: H. Balázs 1987: 129–130; Szijártó 1998: 131–133; Szijártó 2021: 101–105. Későbbi hatásukra lásd: Hanák 1974: 522; Sasfi 2021: 215–216.

tisztes megélhetése miatt saját birtokaival legyen kénytelen foglalkozni.[32] A magyarországi városokban már 1671-ben van arra adatunk, hogy a királyi biztosok elrendelték Lőcse városának, hogy az addigi természetben és általában ellenőrizhetetlen mértékben kapott jutalmat váltsa fel a megszabott összegű fizetés. A gyakorlat hamarosan a teljes városhálózatban általánossá vált, és gyakorta szült ellentétet a város és a polgárság között. A község tagjai nem egyszer nehezményezték azt is, hogy a tanácsosok a 17. század utolsó harmadától kezdve a királyi biztosok által megszabott mértékben állandó fizetésben részesültek, de egyben a régi metódus szerint a különféle terményjuttatásokat (bor, gabona és fa), a város falvai által nyújtott bizonyos számú robotnapot, különféle illetékek szedését is megtartották. A kirendelt királyi biztosok mind inkább arra törekedtek, hogy a természetben kapott fizetés mértékét a lehető legkisebbre csökkentsék, sőt amennyiben a város gazdálkodása csőd előtt állt, volt eset, hogy megvonták a tanácsosok fizetését. Az állandó, a királyi biztos, valamint a pénzügyigazgatás és a kancellária által megszabott sallárium egyben azt a célt is szolgálta, hogy a városi hivatalviselők mindinkább állami tisztviselőkként érezzék magukat, akiknek a megélhetése az állam akaratától függ.[33]

Az ideális hivatalnok típusa mellett az ideális államigazgatás működését is megrajzolta a szerző. Az ügyeket a hivatalnok tudásának felhasználásával kell intézni, minden tanács, amelyet adnak, azon kell alapuljon, de emellett minden információt fel kell használni, amelyeket a fejedelem a levéltárban vagy az irattárban őriz.[34] A városi tisztújításokra megérkezett biztosok elindulásuk előtt a 18. század elejétől minden esetben tanulmányozták a korábbi biztosok jelentéseit – nem véletlen, hogy a 17. század végén az alsó-magyarországi városok esetében egy külön kötetben gyűjtötték ezeket össze –, és a város tisztviselőivel történt találkozások alkalmával külön kikérték a biztosi rendelkezéseket, illetve a külön rendelkezésekre vonatkozó iratokat.[35] Ugyanerre biztatták a városi tanácsokat is azzal, hogy felszólították őket, hogy a városi jegyzőkönyvek vezetését a korábbiaknál alaposabban végezzék el, külön jegyzőkönyvi sorozatokat vezettek be a speciális ügyekben (mint például az árvakönyvek), valamint elrendelték, hogy a város az iratait tűzvédetten és megfelelő rendben tartsa.[36] A tárgyalások rendjét Seckendorf úgy határozta meg, hogy az ügy előadóját követően a tanácsosok rangjuk szerint adják elő a javaslataikat és a szavazatokat. A városi ügyintézésben hasonló rend volt érvényben, de amint a királyi biztosok a magyarországi városokban más gyakorlattal találkoztak, mint

[32] Seckendorf 1656: 89–92, 101, 475–478, 500. Lásd erre Paulus 2008: 113–116.

[33] Németh 2020: 104; Hain 1910–1913: 392; Kolosváry-Óvári: 1885–1904. II/2. 256–259, 261, 288, 292–293, 367, 372–374, IV/2. 212–214, MNL OL A 20 1715 No. 37, 1717 No. 34. További hatásaira lásd: Csizmadia 1976: 73.

[34] Seckendorf 1656: 95–108, 625–626, Additiones 20. A magyarországi városi levéltárakra vonatkozóan: MNL OL A 20 1703 No. 14, 1715 No. 37, 1721 No. 36, 1725 No. 12, 13, 1735 No. 8. Az információk fontosságát lásd: H. Németh 2011.

[35] A korábbi jelentések felhasználásáról: MNL OL A 20 1716 No. 29. A jelentések kötete: MNL OL E 34

[36] MNL OL A 20 1715 No. 37, 1722 No. 17, 1723 No. 23, 1725 No. 12, 13, 1734 no. 4, 1740 No. 6.

Kassa esetében, azonnal elrendelték a szabálytalanság megszüntetését.[37] A Seckendorf által javasolt működést az tette állandóvá, hogy a fejedelmi tanácsoknak meghatározott rendben kellett összeülniük, ahonnan senki sem maradhatott távol.[38] A 17. század végén megjelent királyi biztosok szinte első intézkedései közé tartozott, hogy a belső tanács üléseit szigorú szabályok közé szorították, és magas büntetést szabtak ki, ha bármelyik tanácsos távol maradt az üléstől.[39] A szavazás során kiemelten fontosnak tartotta Seckendorf, hogy *„minden tanácsos annál szabadabban és lelkiismeretesebben szavazhasson, és ne akadályozza ebben a többieket, és nem szokás megengedni, hogy valamelyik tanácsos belekeveredjék egy másik tanácsos másodlagos kinevezésébe, még kevésbé, hogy egyik vagy másik fél sajátos igényeit és gondoskodását magára vegye, az is szokás, hogy a saját magát vagy közeli barátait érintő ügyekben visszavonuljon, és tartózkodjék a szavazástól és az utasítások adásától, és általában nem ad tanácsot az érdekelt feleknek olyan ügyekben, amelyek a kormány előtt vannak, vagy amelyeket a kormány elé utalnak”.*[40] A magyarországi városokban a 17. század végén tapasztalt összeférhetetlenségi problémákat a királyi biztosok már a kezdetekkor igyekeztek megszüntetni. Amíg a legtöbb városban korábban még nem okozott gondot, hogy a belső tanács tagjai között rokonok foglalnak helyet, addig a biztosok megjelenését követően erre már nem kerülhetett sor: az ilyen helyzeteket azonnal orvosolták, és a rokonságban állók közül az egyiknek mennie kellett. A tisztújítások alkalmával pedig kiemelt figyelmet fordítottak arra, nehogy összeférhetetlenség jöjjön létre a döntéshozó testületekben.[41]

A hivatalnok mint társadalmi csoport elkülönülését mutatják azok a jellemzők, amelyeket Seckendorf az alá- és fölérendeltséggel kapcsolatban írt elő a tisztviselők számára. Ennek lényege a hivatali rangsor szigorú tiszteletben tartása, az alárendelt hivatalnokoktól elvárt viselkedés és respektus megtartása, de egyben az is, hogy a felettes tisztviselő törekedjen a beosztottjaival való megfelelő viselkedésre. A hivatali munkát jó egyetértésben és mintaszerű szorgalommal végezzék, és amennyiben bármelyik oldalról valamilyen hiányosságot észlelnének „kötelesek […] keresztényi és baráti módon egymást a szükséges és a szolgálatuk által megkívánt feladatok elvégzésére buzdítani, végül azonban, ha javulás nem remélhető, azt máshol jelenteni elöljáróiknak vagy magának az uralkodónak”. Ennél a passzusnál is tetten érhető az a hivatali etika, amelyet a mű egyébként lépten-nyomon hangsúlyoz, és amely egyben a hivatalnokság összetartozását, önszabályozását és elszigetelt különállását volt hivatott tézisszerűen meghatározni.[42] A magyarországi városokban a királyi biztosok előtt a béke, nyugalom képe lebegett, amikor elrendelték a városi testületek egymás iránti kölcsönös tiszteletét, és a confusio és tumultus elleni mély ellenszenv mozgatta őket, amikor az ezt okozók

[37] Seckendorf 1656: 95–108, 516–518, 625–626; MNL OL A 20 1722 No. 15, 1725 No. 7. A központi hivatalokban kialakult tárgyalási rendről lásd: Nagy 1971: 45–46; Wellmann 1940/41.

[38] Seckendorf 1656: 95–108, 625–626.

[39] MNL OL A 20 1702 No. 28, 1722 No. 15, 1717 No. 33, 1724 No. 23, 1725 No. 2, 1740 No. 6.

[40] Seckendorf 1656: 95–108.

[41] MNL OL A 20 1703 No. 14, 1724. No. 23. Lásd erre: Ember 1946: 156, 319, 365, 457.

[42] Seckendorf 1656: 95–108, 515–518, 625–626. A németországi fejlődésre: Weber 1992: 199–209.

ellen szigorú vizsgálatokat indítottak és folytattak le. Ennek oka ugyanaz volt, mint Seckendorf esetében: nem tud úgy működni egy hatékony kormányzat, ha azt belső ellentétek és gyűlölködés ássa alá.[43]

A mű meghatározó fejezeteit alkotják a pénzügyek, aminek oka igen egyszerű: a harmincéves háborút követően a fejedelemségek még inkább rászorultak a bevételek növelésére, és ennek érdekében e téren is hatékony és jól ellenőrizhető rendszert kellett létrehozni.[44] A magyarországi városok esetében is ugyanez volt a Habsburg-kormányzat mozgatórugója, így nem véletlen, ha azt figyelhetjük meg, hogy a királyi biztosok a pénzügyekre, valamint a városi gazdálkodásra fordították a legtöbb időt és figyelmet. Mindkét esetben az ellenőrizhetőség kiemelkedő szerepet játszott, ennek megfelelően a kamarai számadások elkészítését és egyáltalán meglétét a legszigorúbb kontroll alá vonták.[45] A felelősségrevonhatóság új elemként került be a városok életébe, amikor a Seckendorf által is előírt kaució gyakorlatát a 18. század elejétől bevezették azokban az állásokban, ahol a város bevételeit nyújtó haszonvételek működésével megbízott tisztviselőket kinevezték.[46] A német elvekhez igazodva a királyi biztosok minden városban bevezették a számvevőséget, valamint az alsó-magyarországi városokban már megszokott, de máshol teljesen ismeretlen polgármester tisztét, akit a pénzügyek legfőbb szereplőjévé tettek.[47] Állami nyomásra a városgazda is megjelent, de elterjedése a legtöbb városban jelentős ellenállásba ütközött.[48] A gazdálkodás szakszerűségét segítette elő, hogy az egyes gazdálkodási területekhez külön tisztviselőket igyekeztek létrehozni. A kamarai ügyek szakszerű vezetését szolgálta az is, hogy a királyi biztosok általánosan kötelezővé tették a számadások elkészítését az alsóbb hivatalokban is, ellenőrizhetőségüket a számvitelben alapvetőnek tűnő előírásokkal (számla, ellenőr stb.) erősítették meg. A 18. század első harmadára a Seckendorf által hangsúlyozott metodológiát

[43] A városokba kirendelt biztosok szinte minden esetben hangsúlyozták ezt a tényt, ahogy például Bernard Venier a kismartoni tisztújításnál, aki szerint a város széthullását és nyomorát a városban lakók confusiója és disuniója okozta, és mindenekelőtt ezt kell megakadályozni, hogy a város növekedésnek indulhasson. MNL OL 1718 No. 40. Lásd erre még a lőcsei tisztújítási jelentést: uo. 1718 No. 36, illetve összefoglalóan Wellmann 1940/41.

[44] A szerző szerint is a legfontosabb ok az volt, hogy a harmincéves háborúban nagy károk érték az országot, amely károkat csak úgy lehetett helyreállítani, ha elsőként egy teljes felmérést készítene a birtokokról, feljegyeztetné, hol milyen nehézségek vannak, és a telekkönyvféle köteteket is bevezetné, hogy ott lehessen követni a változásokat. Tisztázni kellene a különféle jogokat, és mindenféle nehéz terhet le kellene venni a lakók válláról. Ezekben a könyvekben lehetne feljegyezni minden egyes birtokosnál az adók és szolgáltatások nagyságát, milyen földek vannak, le lehetne írni a földek milyenségét, az egyes háztartást és annak háztartásfőit össze lehetne írni a velük kapcsolatos változásokkal együtt. Seckendorf 1656: Additiones 38–43. A kötet legnagyobb része a kamara működéséről a szól, ahol pontosan meghatározta a pénzügyek rendszerét. 470–747. Lásd erre: Reinhard–Häberlein 1996; Hartmann–Morawiec–Voss 2000; Rügge 2000; Andermann–Johanek 2001; Blessing 2005.

[45] H. Németh 2018: 794–798.

[46] Seckendorf 1656: 343, 476–478, 767. A magyarországi gyakorlatra lásd: MNL OL A 20 1715 No. 37, 1721 No. 36, 1735 No. 6–8, 1740 No. 6.

[47] H. Németh 2018: 798–805.

[48] Kállay 1966: 27–61, 287–328; Kállay 1972, 48; Komoróczy 1969, 54; H. Németh 2022b.

vezették be minden városban, azaz az egyes bevételi és kiadási tételeket csoportokra osztották, részletes kimutatásokat kellett készíteni negyedévente, melyeket az előírás szerinti táblázatokban kellett bemutatni a tisztújításokra kiküldött biztosoknak.[49] Már Seckendorfnál is megjelent az a megoldás, hogy a számadások ellenőrzését a városi polgárságból vagy a választott községből delegált bizottságra bízták, ami egyaránt szolgálta a tanács ellenőrzését, valamint a belső béke megtartását.[50]

A most bemutatott szempontok a német „Beamtenethik" legszélesebb körű leírását adják, egyben arra is rámutatnak, hogy az állam irányítását hogyan alakították át a 17–18. században nem csupán a német fejedelemségekben, hanem a magyarországi városokban is. Az állam beavatkozása részben az új, fent bemutatott teoretikus és praktikus alapelveken nyugvó igazgatási elvek bevezetését szolgálta, részben létrehozta azt a szakszerű, rendileg igen vegyes, leginkább jogi képzettséggel rendelkező értelmiségi réteget, amely a 18. században döntő jelentőségűvé vált a szakszerű, a maihoz igen közel álló alapelveken nyugvó állami és önkormányzati igazgatásban, de egyben a rendi polgárság átalakulásában is.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

A 20 Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Litterae Camerae Hungaricae

E 34 Kincstári szervek, Magyar Kamara regisztratúrája, Protocollum super restaurationibus liberarum regiarum civitatum

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA)

FHKA AHK NÖHA Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer, Niederösterreichische Herrschaftsakten

Bose, Johann Andreas 1699: *De Prudentia Et Eloquentia Civili Comparanda Diatribae Isagogicae quarum haec prodit auctior sub titulo De Ratione Legendi Tractandique Historicos : Accedit Notitia Scriptorum Historiae Universalis*. Bielkius.

Ludewig, Johann Peter von 1753: *Oeconomische Anmerckungen über Seckendorff's Fürsten-Staat und Entwurff einer Fortsetzung der Germaniæ Principis samt Bedencken des Freyherrn von Senckenbergs und einigen weitern Zusätzen*. Frankfurt – Leipzig.

[49] Seckendorf 1656: 500–504, 675–677, 765. A magyarországi városokra: MNL OL A 20 1716 No. 29, 1717 No. 33, 1721 No. 36, 1722 No. 15, 19, 1725 No. 2, 13.

[50] Sopronban már a Gans báró által előírt módon így vizsgálták felül a számadásokat, amely módszert a következő évtizedekben mindenhol bevezettek. H. Németh 2018: 800, 804, 806, ill. MNL OL A 20 1712 No. 27, 1716 No. 29, 1717 No. 33, 34, 1725 No. 2.

Kolosváry Sándor – Óvári Kelemen (szerk.) 1885–1904: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Corpus juris statutorum*. Budapest.

Seckendorff, Veit Ludwig von 1656: *Teutscher Fürsten Stat Oder: Gründliche vnd kurtze Beschreibung/ Welcher gestalt Fürstenthümer/ Graff- vnd Herrschafften im H. Römischen Reich Teutscher Nation, welche Landes-Fürstliche vnnd Hohe Obrigkeitliche Regalia haben/ von Rechts- vnnd löblicher Gewonheit wegen beschaffen zu seyn/ Regieret/ mit Ordnungen vnd Satzungen/ Geheimen vnd Iustitz Cantzeleyen/ Consistoriis vnd andern hohen und niedern Gerichts-Instantien, Aemptern vnd Diensten/ verfasset vnd versehen/ auch wie deroselben Cammer- vnd Hoffsachen bestellt zu werden pflegen.*. Frankfuirt/Main.

Hivatkozott irodalom

Andermann, Kurt – Johanek, Peter (Hg.) 2001: *Zwischen Nicht-Adel und Adel*. Stuttgart.

Asch, Ronald G. – Heinz Duchhardt (Hg.) 1996: *Der Absolutismus--ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700).* Köln – Weimar – Wien.
https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412314682

Beik, William 1989: *Absolutism and Society in Seventeenth-Century France. State Power and Provincial Aristocracy in Languedoc*. Cambridge.

Benka, Peter 2023: Slobodné kráľovské mestá a kráľ v Uhorsku v 16. a 17. storočí". In: Múcska, Vincent – Rybár, Lukáš – Rošková, Daniela (ed.): *Stredná Európa v premenách času. Štúdie k sociálnym dejinám*. Bratislava, 469–488.

Blessing, Bettina 2005: *In Amt und Würden. Bedienstete der Stadt Regensburg von 1660 bis 1802/10*. Regensburg.

Bónis György – Degré Alajos (szerk.) 1971: *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Budapest.

Bonney, Richard 1995: *The limits of absolutism in „ancien régime" France*. Aldershot.

Buisseret, David (Ed.) 1992: *Monarchs, Ministers, and Maps: The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*. Chicago.

Conze, Werner – Kocka, Jürgen (Hg.) 1985–1989: *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*. Stuttgart.

Csizmadia Andor 1976: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanács-rendszer létrejöttéig*. Budapest.

Dowe, Christopher 2006: *Auch Bildungsbürger. Katholische Studierende und Akademiker im Kaiserreich*. Göttingen.
https://doi.org/10.13109/9783666351525

Engelhardt, Ulrich 1986: *Bildungsbürgertum". Begriffs- und Dogmengeschichte eines Etiketts"*. Stuttgart.

Federmayer, Frederik 2021: Nepotizmus a kariéra kráľovského úradníka v 17. storočí (Michal Partinger – radca a pokladník Uhorskej komory z pohľadu genealógie). *Historický Časopis* (69.) 1. 49–82. https://doi.org/10.31577/histcaso.2021.69.1.3

Gerteis, Klaus 1986: *Die deutschen Städte in der frühen Neuzeit. Zur Vorgeschichte der „bürgerlichen Welt"*. Darmstadt.

Gyáni Gábor 2000: Middle class and Bürgertum in Hungary with special regard to Transylvania during the period of Dualism. In: Löwe, Heinz-Dietrich – Tontsch, Günther H. – Troebst, Stefan (Hg.): *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*. Köln, 185–194.

H. Balázs Éva 1987: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*. Budapest.

H. Németh István 2011: A bezárkózó polgároktól a feljelentőkig. Állami várospolitika – széthulló rendi város? *Levéltári Közlemények* (82.) 124–145.

H. Németh István 2014: Unterdrückung oder Reform? Die Rekatholisierung in den ungarischen königlichen Freistädten". In: Ledvinka, Václav – Pešek, Jiří (ed.): *Město v převratech konfesionalizace v 15. až 18. století*. Prahy, 435–450.

H. Németh István 2018: Állam és városok – A szakszerűsödés felé vezető első lépések a városi igazgatásban, 1670–1733. *Századok* (152.) 4. 771–808.

H. Németh István 2020: Egy változó világ városvezetői. In: Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás – Jakó Klára (szerk.): *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben és a Magyar Királyságban I.* (Erdélyi tudományos füzetek 290.) Budapest, 99–121.

H. Németh István 2021: A rendi társadalom átjárhatósága: polgárok és nemesek a városok élén. *Korall* (86.) 27–55. https://doi.org/10.52656/KORALL.2021.04.002

H. Németh István 2022a: Profesionalizácia uhorského meštianstva a začiatky bildungsbürgertumu v mestách uhorského kráľovstva. *Historický Časopis* (70.) 4. 609–637.

H. Németh István 2022b: Sopron szabad királyi város közigazgatástörténetéhez. A városgazdai tiszt bevezetése. In: Fiziker Róbert – Kelemen Dávid (szerk.): *Sopron vonzásában. Ünnepi tanulmányok Dominkovits Péter 60. születésnapjára*. Sopron, 231–244.

Hanák Péter 1974: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle* (17.) 4. 513–536.

Hanák Péter 1997: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle* (39.) 2. 159–177.

Hartmann, Anja Victorine – Morawiec, Malgorzata – Voss, Peter (Hg.) 2000: *Eliten um 1800. Erfahrungshorizonte, Verhaltensweisen, Handlungsmöglichkeiten*. Mainz.

Herzig, Arno 2000: *Der Zwang zum wahren Glauben. Rekatholisierung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Göttingen.

Hinrichs, Ernst 1996: Abschied vom Absolutismus. Eine Antwort auf Nicholas Henshall. In: Asch, Ronald G. – Heinz Duchhardt (Hg.): *Der Absolutismus — ein Mythos?*

Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700). Köln – Weimar – Wien, 353–371.
Hirschbiegel, Jan – Rabeler, Sven – Winter, Sascha (Hg.) 2025: *Residenzstädte im Alten Reich (1300–1800). Ein Handbuch: Abteilung II: Soziale Gruppen, Ökonomien und politische Strukturen in Residenzstädten. Exemplarische Studien (Süden).* Ostfildern.
Kain, Roger J. P. – Baigent, Elizabeth 1992: *The Cadastral Map in the Service of the State. A History of Property Mapping.* Chicago. https://doi.org/10.7208/chicago/9780226764634.001.0001
Kállay István 1966: Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740–1780 között. A bécsi udvari kamarai levéltár iratai alapján. *Századok* (100.) 27–61, 287–328.
Kállay István 1972: *Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában*. Budapest.
Keller Márkus 2006: Fogalmak és határaik. A Bildungsbürgertum és az értelmiség fogalmának összehasonlító vizsgálata. *Századvég* (11.) 42. 131–162.
Keller Márkus 2015: *Experten und Beamte: Die Professionalisierung der Lehrer höherer Schulen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts – Ungarn und Preußen im Vergleich*. (Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Ostmitteleuropas 24.) Wiesbaden. https://doi.org/10.2307/j.ctvc771dt
Komoróczy György 1969: *Városigazgatás Debrecenben 1848-ig.* (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 12.) Debrecen.
Kunisch, Johannes 1980: Die deutschen Führungsschichten im Zeitalter des Absolutismus. In: Hofmann, Hubert – Franz, Günther (Hg.): *Deutsche Führungsschichten in der Neuzeit. Eine Zwischenbilanz*. Boppard/Rhain, 111–142. https://doi.org/10.1515/9783486817584-006
Lanzinner, Maximilian 1992: Zur Sozialstruktur der Geheimen Ratskollegien im 17. Jahrhundert. In: Becker, Winfried – Chrobak, Werner (Hg.): *Staat, Kultur, Politik. Beiträge zur Geschichte Bayerns und des Katholizismus. Festschrift zum 65. Geburtstag von Dieter Albrecht*. Kallmünz/Opf., 71–88.
Mihalik Béla 2017: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében, 1670–1699*. Budapest.
Mikulec, Jiří 1992: *Pobělohorská rekatolizace v českých zemích. Státní pedagogické nakladatelství*. Praha.
Moraw, Peter 1988: Über Patrone und Klienten im Heiligen Römischen Reich des späten Mittelalters. In: Antoni Maczak (hg.): *Klientelsysteme im Europa der frühen Neuzeit*. München, 1–18.
Mörke, Olaf 1996: Die politische Beteutung des Konfessionellen im deutschen Reich und in der Republik der Vereinigten Niederlande. In: Asch, Ronald G. – Heinz Duchhardt (Hg.): *Der Absolutismus — ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Miteleuropa*. Köln – Weimar – Wien.

Paulus, Stefan 2008: Rolle und Bedeutung des Beamtentums in Veit Ludwig von Seckendorffs „Teutscher Fürsten-Stat" (1656). *Jahrbuch für europäische Verwaltungsgeschichte* (19.) 85–118.
https://doi.org/10.5771/9783845205755-85

Pfister, Ulrich 2000: Pastors and Priests in the Early Modern Grisons. Organized Profession or Side Activity. *Central European History* (33.) 41–65.
https://doi.org/10.1163/15691610052927619

Rassem, Mohammed H. (Ed.) 1980: *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit: vornehml. im 16.–18. Jh. Bericht über e. interdisziplinäres Symposion in Wolfenbüttel, 25.–27. September 1978*. (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik, 1.) Paderborn – München – Wien – Zürich.

Reinhard, Wolfgang 1983: Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Teitalters. *Zeitschrift für Historische Forschung* (10.) 257–277.

Reinhard, Wolfgang – Häberlein, Mark 1996: *Augsburger Eliten des 16. Jahrhunderts. Prosopographie wirtschaftflicher und politischer Führungsgruppen 1500–1620*. Berlin.
https://doi.org/10.1515/9783050071930

Reinhard, Wolfgang 2002: *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München.

Rügge, Nicolas 2000: *Im Dienst von Stadt und Staat : der Rat der Stadt Herford und die peußische Zentralverwaltung im 18. Jahrhundert*. Göttingen.

Scheutz, Martin 2006: Kammergut und/oder eigener Stand? Landesfürstliche Städte/Märkte und der „Zugriff" der Gegenreformation. In: Leeb, Rudolf – Pils, Susanne Claudine – Winkelbauer, Thomas (Hg.): *Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 47.) Wien, 309–337.

Schilling, Heinz 2007: *Konfessionalisierung und Staatsinteressen : internationale Beziehungen 1559–1660*. Paderborn – München – Wien – Zürich.
https://doi.org/10.30965/9783657737222

Schorn-Schütte, Luise 2014: Stadt und Staat. Zum Zusammenhang von Gegenwartsverständnis und historischer Erkenntnis in der Stadtgeschichtsschreibung der Jahrhundertwende. In: Schorn-Schütte, Luise – Kürbis, Anja (Hg.) *Perspectum: ausgewählte Aufsätze zur Frühen Neuzeit und Historiographiegeschichte anlässlich ihres 65. Geburtstages.* München, 61–110.
https://doi.org/10.1515/9783486781090.61

Schwinges, Rainer Christoph 2020: Aufstieg durch Bildung? Die soziale Rolle der Universitäten des 14. bis 16. Jahrhunderts. In: Pfeifer, Gustav – Andermann, Kurt (Hg.): *In soziale Mobilität in der Vormoderne. Historische Perspektiven auf ein zeitloses Thema. Akten der internationalen Tagung Brixen. Bischöfliche Hofburg und Priesterseminar 11. bis 14. September 2019.* Innsbruck, 173–194.

Špiesz, Anton 1981: Der Wiener Hof und die Städte in Ungarn in den Jahren 1681–1780. In: Rausch, Wilhelm (Hg.): *Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert*. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 5.) Linz, 83–95.

Špiesz, Anton 1983: *Slobodné král'ovské mestá na Slovensku v rokoch 1680–1780*. Košice.

Špiesz, Anton 1991: Rekatolizácia na Slovensku v mestách v rokoch 1681–1781. *Historický Časopis* (39.) 588–612.

Stahlschmidt, Jens Wilhelm 1999: *Policey und Fürstenstaat. Die gothaische Policeygesetzgebung unter Herzog Ernst dem Frommen im Spiegel der verfassungsrechtlichen und policeywissenschaftlichen Anschauungen Veit Ludwig von Seckendorffs*. Bochum, Univ., Diss.

Stichweh, Rudolf 1991: *Der frühmoderne Staat und die europäische Universität: zur Interaktion von Politik und Erziehungssystem im Prozess ihrer Ausdifferenzierung (16.–18. Jahrhundert)*. Frankfurt/Main.

Stolleis, Michael (Hg.) 1983: *Hermann Conring (1606–1681). Beiträge zu Leben und Werk*. (Historische Forschungen 23.) Berlin.
https://doi.org/10.3790/978-3-428-05343-8

Stolleis, Michael (Hg.) 1995a: *Staatsdenker in der frühen Neuzeit*. München.

Stolleis, Michael 1980: Grundzüge der Beamtenethik. *Die Verwaltung. Zeitschrift für Verwaltungswissenschaft* (13.) 447–475.

Stolleis, Michael 1990: *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit: Studien zur Geschichte des öffentlichen Rechts*. Frankfurt/Main.

Stolleis, Michael 1995: Veit Ludwig von Seckendorff. In: Stolleis, Michael (Hg.): *Staatsdenker in der Frühen Neuzeit*. München.

Strauch, Solveig 2005: *Veit Ludwig von Seckendorff (1626–1692). Reformationsgeschic htsschreibung – Reformation des Lebens – Selbstbestimmung zwischen lutherischer Orthodoxie, Pietismus und Frühaufklärung.* (Historia profana et ecclesiastica 11.) Münster.

Swann, Julian (Ed.) 2013: *The Crisis of the Absolute Monarchy. France from the Old Regime to the French Revolution*. Oxford.
https://doi.org/10.5871/bacad/9780197265383.001.0001

Swann, Julian 2003: *Provincial Power and Absolute Monarchy: The Estates General of Burgundy, 1661–1790*. Cambridge.
https://doi.org/10.1017/CBO9780511496646

Szijártó M. István 1998: A vármegye és a jómódú birtokos köznemesség a 18. században. *Aetas* (13.) 2–3. 107–142.

Szijártó M. István 2021: *A diéta II. A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben*. Budapest.

Tantner, Anton 2007: *Ordnung der Häuser, Beschreibung der Seelen. Hausnummerierung und Seelenkonskription in der Habsburgermonarchie*. (Wiener Schriften zur Geschichte der Neuzeit 4). Innsbruck–Wien–Bozen.

Vann, James 1992: Mapping under the Austrian Habsburgs. In: David Buisseret (Ed.): *Monarchs, Ministers and Maps: the Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*. Chicago, 153–167.

Vann, James Allen 1984: *The Making of a State: Württemberg 1593–1793*. London.

Veres, Madalina-Valeria 2012: Putting Transylvania on the Map: Cartography and Enlightened Absolutism in the Habsburg Monarchy. *Austrian History Yearbook* (43.) 4. 141–164.
https://doi.org/10.1017/S0067237811000634

Weber, Wolfgang (hg.) 2007: Räte und Beamte in der Frühen Neuzeit: Lehren und Schriften. Conseillers et agents du pouvoir aux temps modernes. (Jahrbuch für europäische Verwaltungsgeschichte 19.) Baden-Baden.

Weber, Wolfgang 1971: *Adaptive Regelungssysteme. Allgemeine Struktur und Erkennungsmethoden*. Berlin.
https://doi.org/10.1515/9783112644683

Weber, Wolfgang 1994. „Ein volkommener fürstlicher Staats-Rath ist ein Phoenix". Perspektiven einer politischen Ideengeschichte der hohen Beamtenschaft. *Zeitschrift für Historische Forschung* (21.) 2. 221–233.

Weber, Wolfgang 2012: Zwischen Fürstenabsolutismus und Räteherrschaft: Zur Rolle der gelehrten Beamten im politischen Denken des Christian Thomasius. In: Vollhardt, Friedrich (Hg.): *Christian Thomasius (1655–1728). Neue Forschungen im Kontext der Frühaufklärung.* Tübingen.

Wesely, Daniel 1995: *Steuerreform und Katasterkartographie im Fürstentum Fürstenberg im 18. Jahrhundert.* (Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 665.) Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien.

Zehrfeld, Reinold 1926: *Herman Conrings (1606–1681). Staatenkunde: Ihre Bedeutg f. d. Geschichte d. Statistik unter bes. Berücks. d. Conringschen Bevölkerungslehre*. Berlin.
https://doi.org/10.1515/9783111410937